

XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait sancak listelerinde bugünkü Irak'ı içine alan idarî birimler Diyarbekir, Bağdat, Şehrizar, Basra, Lahsâ beylerbeyliklerinin sınırlarına dahildi. Meselâ 970-981 (1563-1574) yıllarındaki tevcihatı gösteren defterde (BA, MAD, nr. 563) Deyrûrahbe, Sincar ve Eski Musul Diyarbekir'e bağlıydı. Şehrizar vilâyeti Irak'ın kuzey kesimlerini içine alıyordu ve burada Süricek, Zengâne, Havar, Keşşâf, Bacvanlı, Hezarmerd, Berend, Gâzî Kıran gibi sancaklar bulunuyordu. Bağdat vilâyetine Musul, Dertenk, Erbil, Zaho, Âne, Zengâbâd, Hille, Semevât, Tîkrîr, Rûmâhiye, Kerend, Vâsîr, Cessânbedre, Cevâzir; Basra'ya Kabban, Zekiye, Sehloğlu, Sadr Süveyb, Benî Hamîd, Garrâf, Rahmâniye, Ebû Garbe, Hemmâr, Tavi; Lahsâ'ya Uyûn, Katîf, Safvâ gibi sancaklar bağlıydı. 985'te (1578) başlayan Osmanlı-Safevî mücadelesi, bilhassa Kuzey Irak kesiminde Osmanlı sınırlarının daha da genişlemesiyle sonuçlandı. Osmanlılar bu dönemde özellikle sınır boylarında Pelen-gân ve Mihrivân adlı iki beylerbeyilik oluşturdular. Ancak bu iki idarî birimin sınırda bulunması uzun ömürlü olmalarını engelledi. Ayrıca bazı mevcut sancaklar ayrılarak Musul beylerbeyiliği teşekkül etti. 983-996 (1576-1588) arasındaki eyalet ve sancak tevcihatını yansıtan defterde bir önceki listelere göre çok önemli farklar yoktur. Yalnız burada sancakların durumlarıyla ilgili bazı açıklayıcı kayıtlara yer verilmiştir. Meselâ Bağdat beylerbeyiliğine bağlı Musul önce sancak olarak zikredilmiş, ardından müstakîl bir beylerbeyilik / eyalet haline getirilmiştir. Hille için Şatt-ı Fırat üzerinde bulunduğu, Bağdat'a dokuz konak mesafede olduğu; Zengâbâd'ın bir adının Kızıl Ribât olup dağlık ve ovalık bir bölgeyi içine aldığı, Bağdat'a sekiz konak mesafede bulunduğu. Cevâzir ve Vâsîr'ın Bağdat ile Basra arasında, halkının Arap olduğu; Tîkrîr'in Bağdat ile Musul arasında altı konak mesafede yer aldığı da belirtilmektedir (BA, KK, nr. 262).

XVII-XVIII. yüzyıllarda bu idarî yapıda pek önemli bir değişiklik olmadı. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait idarî teşkilâtla ilgili risâlelerden Ayn Ali Efendi'nin listesinde Sincar'ın Diyarbekir, Âne'nin ise Rakka eyaleti içinde yer aldığı dikkati çekmektedir. Musul, Bağdat, Şehrizar, Basra ayrıca sancak adettleri, timarları, asker sayısı zikredilmişti. Bağdat sâlyânî statüde olup vergilerini belirlenmiş bir miktar üzerinden yıllık olarak merkeze göndermekteydi ve on sekiz sancaktan oluşuyordu; bunların yedisi timar sistemi-

ne dahildi, sâlyâne miktarı ise 14 yük idi (1.400.000 akçe). Şehrizar yirmi sancaklı bir eyalet olup bunların altısında sancak beyi bulunuyor, diğerleri yurtluk-ocaklık şeklinde idare ediliyordu. Basra da sâlyânî eyaletti, burada timar sistemi yoktu. Musul beş sancaklı bir eyalet olup bunlardan ikisi yurtluk ve ocaklıktı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 563; BA, KK, nr. 262; İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908; Matrakî Nasuh, *Sefer-i Irakeyn*, tür.yer.; Selânikî, *Târîh* (İpşirli), tür.yer.; Peçuyî İbrâhim, *Târîh*, I, 173 vd., 204-207, 366; Du Loir, *Les voyages du sieur du Loir avec la relation du siège de Babylone fait en 1639 par Sultan Murat*, Paris 1654; J. de Thévenot, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1655, s. 569-576; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 39, 74, 129, 200, 205 vd.; a.mlf., *Cihannümâ*, s. 409 vd.; La Boullaye Le Gouz, *Les voyages et observations*, Paris 1657, II, 285-345; P. Rycaut, *Histoire de l'état présent de l'empire ottoman*, Paris 1670, s. 160-180, 214-220; P. della Valle, *Les fameux voyages de P. della Valle*, Paris 1670, 17 ve 18. mektuplar; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186, 193-194; IV, 392 vd.; Na'imâ, *Târîh*, II, 264, 359, 446 vd.; III, 47; Nazmîzâde Murtaza Efendi, *Gülşen-i Hulefâ*, İstanbul 1143, s. 73, 79, 89, 135; Râşid, *Târîh*, I, 126-127, 147-148, 306-307; II, 104, 123, 191, 224-226, 243-244, 486-488, 509-518, 535, 594; III, 195-200; IV, 104 vd.; Çelebizâde Âsım, *Târîh*, İstanbul 1282, s. 115-117, 390-393, 429-439, 513-524; Silâhdar, *Târîh*, I, 16-17, 399-400, 473-479; E. Ives, *Journey from Persia to Baghdad*, London 1778; Vâsîf, *Târîh*, I, tür.yer.; J. Rousseau, *Description du pachalik de Baghdad*, Paris 1809; Şânîzâde, *Târîh*, I, 267, 342, 406; II, 26-27, 306-308, 379-380; III, 21; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827; Cuinet, III, 215 vd.; Cl. Huart, *Histoire de Baghdad dans les temps modernes*, Paris 1904; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 24-85; Lutfî, *Târîh*, III, 115 vd.; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925; a.mlf., "Bakr", *EP* (Fr.), I, 992; a.mlf., "al-Başra", a.e., I, 1119-1120; a.mlf., "Djâilî", a.e., II, 412-413; a.mlf., "Hasan Paşa", a.e., III, 259; Barkan, *Kanunlar*, s. 173-180, 194-195; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk*, Bağdat 1375/1955, III, tür.yer.; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri: 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 169-184; I. Rauf, *Musul During the Ottoman Era. The Period of Local Government: 1726-1834*, Nadjaf 1975; A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 179, 182, 192, 203, 217, 222, 227, 228; Halil Sahillioğlu, "et-Taksimâtü'l-idâriyye fi'l-'Irâk fi'l-'ahdi'l-'Osmânî", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, s. 224-248 (aynı makale: "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı" [trc. Mustafa Öztürk], *TTK Belleten*, LII/211 [1991], s. 1233-1257); A. Raymond, "Les provinces arabes", *Histoire de l'empire ottoman* (ed. R. Mantran), Paris 1989, bl. X, s. 341-420; ayrıca bk. bl. XI-XIV; B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (1951), s. 139-155; Robert Mantran, "Bagdad à l'époque ottomane", *Arabica*, IX/3, Leiden 1962, s. 311-324; a.mlf., "Règlements fiscaux

ottomans, la province de Bassorah", *JESHO*, X/2-3 (1967), s. 244-277; E. Mandaville, "The Ottoman Province of al-Hasâ in the 16th and 17th Centuries", *JAOs*, sy. 90 (1970), s. 486-513; Abdülkadir Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa", *TD*, sy. 13 (1987), s. 309-318; M. Cavid Baysun, "Bagdad", *İA*, II, 203-211; a.mlf., "Ahmad Paşa", *EP* (Fr.), I, 300; Besim Darkot, "Musul", *İA*, VIII, 741-744; H. A. R. Gibb, "Afrâsiyâb", *EP* (Fr.), I, 244; A. A. Duri, "Baghdâd", a.e., I, 921-936; P. M. Holt, "Irâk", a.e., III, 1289-1291; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", *DİA*, IV, 433-437; a.mlf., "Basra", a.e., V, 112-114.

ROBERT MANTRAN

b) XIX. yüzyıl. Memlûk valilerinin sonuncusu olan Dâvud Paşa'nın on dört yıl süren (1817-1831) yönetimi sırasında başarılı bir şekilde uyguladığı çeşitli reformlarla giderek güçlenmesi, özellikle 1825'ten itibaren Bâbîâlî ile ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. 1831'de II. Mahmud'un merkezileştirme siyasetinin bir sonucu olarak Dâvud Paşa'nın hâkimiyeti Halep Valisi Ali Rızâ Paşa tarafından askerî bir hareketle sona erdirildi ve Bağdat ile Basra merkeze bağlandı; 1834'te de Musul'daki Celîlî ailesinin kontrolüne son verildi. Revândîz ve Süleymâniye gibi yerlerdeki mahallî emirliklerin merkezî idareye bağlanması ise 1850 yılına kadar sürdü.

1831'den sonraki dönemin ilk yıllarında öncelikle güvenlik meseleleri ele alındı. Bir yandan aşiretler ve Şiîler tarafından başlatılan mahallî ayaklanmalarla uğraşılırken öte yandan Suriye'yi elinde tutan Mehmed Ali Paşa tehlikesiyle karşı karşıya gelindi. 1840'ta Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'den çekilmesi üzerine Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü reformların tatbikine geçildi. Bu reformlar aşama aşama uygulandığı için Bağdat ve Basra'da 1844'ten, Musul'da 1848'den itibaren gerçekleştirilebildi. 1848'de yapılan bir düzenlemeyle merkezi Bağdat'ta bulunan ve daha sonra 6. Ordu ismini alan Irak ve Hicaz Ordusu kuruldu. Önceleri oldukça yavaş ilerleyen reformların uygulanması, 1849'dan sonra özellikle Vali Abdülkerim Nâdir Paşa ve Kumandan Mehmed Nâmîk Paşa yönetiminde hız kazandı. Bir defterdar tayininin ardından askerlik ve vergi işlerini düzenlemek için nüfus sayımı, tarım ve sulamayı iyileştirmek için de arazi çalışmaları başlatıldı. Ancak bu yenilikler çok pahalıya mal oluyor ve patlak veren isyanlarla aşiretlerin vergi vermekten kaçınmaları da mahallî gelirlerin azalmasına ve hazineden yardım istenmesine yol açıyordu. Bu malî meseleler Osmanlı döneminin sonuna ka-

dar devam etmiş ve zaman zaman ordu-daki maaşları ödemek için dahi para bulunamamıştır.

1851'e gelindiğinde Bâbîâli Irak'ın problemlerinin çözümünü kolaylaştırmak için tek ve geniş bir yönetim kurmaya karar vererek Musul'u Bağdat'a bağlı bir sancak statüsüne indirdi ve yeni vali Vecihî Paşa'dan reformlara devam etmesini istedi. İşe aşiretlerin ıslahından ve vilâyetle asayişin sağlanıp düzenli vergi toplanmasından başlandı. Bir süre sonra özellikle aşiretlerin ıslahında faydalı olacağı kanaatiyle askerî ve sivil yönetim birleştirilerek vali ve kumandanlık yetkilerinin aynı kişiye verilmesi kararlaştırıldı. Yeni göreve getirilen Mehmed Nâmık Paşa 1852 yazına kadar kaldığı valiliği süresince aşiretleri ıslah etmeye, nüfus sayımına, askerî birlikler için kaynak bulmaya ve sulama-nehir ulaşımı işlerine girişti. Halefi Gözlüklü Mehmed Reşid Paşa döneminde de reformlar başarıyla devam etti. Büyük ümitlerle işe başlayan Serdârîkrem Ömer Lutfi Paşa'nın valiliği ise başarısızlıkla sonuçlandı. 1860'lı yıllara ulaşıldığında Kırım Savaşı'nın sıkıntıları bitmiş, vilâyetlerde reform konusu yeniden gündeme gelmişti. Bu çerçevede Mehmed Nâmık Paşa 1861 Ekiminde ikinci defa vali ve kumandan olarak Bağdat'a tayin edildi. Bu dönemde iktisadî, askerî ve idarî reformlar tekrar başlatıldı ve başarıyla sürdürüldü. Telgraf ağı Fâv Limanı üzerinden Hindistan, Hânîkîn üzerinden de İran hatlarına bağlandı; içeride de Kerbelâ, Necef, Kût, Bedre, Mendeli, Kârûn ve Ahvaz tâli hatları kuruldu. Irak için bir diğer dönüm noktası Midhat Paşa'nın valilik dönemi olmuştur (1869-1872). Midhat Paşa'nın temel başarıları arazi reformu, idarî ve askerî reformlar, eğitim reformu ve alt yapı yatırımları şeklinde özetlenebilir. Bunlar arasında öne çıkan ikisi 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi ile 1864 tarihli Vilâyet Kanunnâmesi'nin uygulamaya konulmasıdır. Özellikle Arazi Kanunnâmesi'nin uygulanışı ve modern Irak için yarattığı sonuçlar bugün de tartışılmaktadır. Bu dönemde Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden ulaşım imkânları geliştirilmiş, Basra-İstanbul arasında buharlı gemi seferleri başlatılmış, Kâzîmiye kasabası ile Bağdat arasında atlı tramvay yolu yapılmış, bir matbaa kurulmuş, Türkçe-Arapça olarak *ez-Zevrâ* adlı resmî gazete yayımlanmaya başlanmış, bir sanayi mektebi ve bir de hastahane yapılmıştır. Ayrıca Lahsâ, Küveyt ve Necid'de Osmanlı nüfuzu kabul ettirilmiştir.

Midhat Paşa sonrası dönem devletin genel havasına uygun olarak Irak'ta da siyasî, idarî ve iktisadî istikrarsızlık içinde geçti; valiler pek bir iz bırakmadan kısa aralıklarla birbirlerini takip ettiler. Bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuna kadar sürdü.

II. Abdülhamid yönetimi, bütün imparatorlukta ve özellikle müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde bir dizi reform hazırlığına girişti. Bu dönem boyunca özellikle Irak için 1878-1882, 1890-1892, 1898, 1905-1908 tarihlerinde yıllarında ayrıntılı reformlar hazırlandı ve uygulanmasına çalışıldı. Bütün bu projelerin ziraî gelişme, sulama, nehir ulaşımı, demiryolu (Bağdat demiryolu), petrol çıkarımı, aşiretlerin iskânı, idarî ve askerî reformlar gibi belli ortak konular üzerinde yoğunlaştığı görülür. Osmanlı yönetimi Irak'ın, sulama ve ulaşım sorunları halledildiği ve aşiretlerin iskânı sağlandığı takdirde büyük bir ziraî gelişme göstereceği inancındaydı. Reformların bir kısmı tamamlanırken bir kısmı malî ve idarî problemler ve aşiretlerin sonu gelmez ayaklanmaları gibi sebeplerle ya yarım kaldı ya da başarısızlıkla sonuçlandı. Öte yandan II. Abdülhamid yönetimi Irak'ta, adına "eşraf siyaseti" denilen ve kısaca vilâyetlerin eşraf vasıtasıyla idare edilmesi-ne ve bu insanların ayrıcalıklı bir konuma sahip olmasına dayanan bir politika uyguladı.

Çeşitli alanlardaki gelişmelerin yavaş seyretnesinin asıl sebebi Irak'ın kendine has sosyal yapısıdır. XIX. yüzyılda yerleşik ve yarı göçebe aşiretler nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. 1905'te halkın % 76'sı kırsal kesimde yaşıyordu ve aşiretler birbirlerinden göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak ayrılıyordu. Göçebe aşiretler ülkenin % 60'ını kaplayan batı ve güneybatısındaki çölde dolaşıyorlardı. Bunların bütün XIX. yüzyıl boyunca oranları % 35'ten % 17'ye inerken yerleşik nüfusun oranı artmıştır. Yapılan tahminlere göre 1914 yılında Küveyt ve Necid dahil Irak'ın yaklaşık 3.650.000 olan nüfusu özellikle Musul vilâyetinde Araplar, Kürtler, Türkmenler, İranlılar, Nestûrîler, Ermeniler, Keldânîler, yahudiler, Yezîdîler, Sâbîiler olmak üzere etnik açıdan da bölünmüştü. Kürtler'le hristiyanların büyük bölümü Kuzey Irak'ta yaşarken Bağdat'ta önemli bir yahudi kolonisi bulunuyordu. Osmanlı Irakı aynı zamanda mezhep bakımından da bölünmüş bir ülkedir. Çoğunluk itibarıyla Şii Araplar güneyde, Sünnî Araplar batıda ve Sünnî Kürt-

ler kuzeyde oturuyordu. Genel olarak Şii-ler bütün Irak'ta nüfusun % 56'sını, Bağdat ve Basra'da ise çok daha büyük bir oranla çoğunluğu temsil ediyorlardı. Diğer bir önemli nokta da bu dönemde gerek siyasî gerek sosyal açıdan tarikatların oynadığı roldür. Kürtler arasında Nakşibendîlik ile Kâdirîlik önde gelirken Araplar arasında Kâdirîlik ile Rifâîlik etkindi.

II. Abdülhamid yönetiminde imtiyazlı bir konumda olan Irak eşrafının büyük çoğunluğu II. Meşrutiyet'in ilânını hoşnutsuzlukla karşıladılar. İttihat ve Terakkî ile gelenleri de onlara karşı padişahla iş birliği yapan herkese olduğu gibi olumsuz bir tutum içindeydiler ve kısa zamanda imtiyazlı konumlarına son verme çabasına girdiler. İlk günler şehirlerde bazı protesto hareketleri yapılırken bazı aşiretler, özellikle de II. Abdülhamid döneminde bir nevi dokunulmazlık kazanan Kürt eşrafi ile şeyh aileleri çeşitli isyanlar başlattılar. Basra bölgesinde ise meydana gelen iktidar boşluğundan istifade eden Şii aşiretleri ayaklandı. Yeni yönetim uzun zaman bunların bastırılmasıyla uğraşmak zorunda kaldı. İttihat ve Terakkî bir yandan da Bağdat, Basra ve Musul'da örgütlenme sürecine girdi. Üç vilâyette de genellikle Arap olmayan Sünnî memurlar ve subaylarla hristiyan ve yahudiler partiyi desteklediler. II. Abdülhamid döneminde etkinlik kazanan aileler II. Meşrutiyet döneminde muhalefetin başını çektiler. İngiliz Lynch Şirketi'ne Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde imtiyaz verilmesi (1909) ve Irak'taki mîrî toprakların yabancılara satılabilmesi için hükümetin yaptığı girişimler (1913) İstanbul'da ve bölgede büyük tartışmalara yol açtı. Eşraf kendi arasında gruplaşmaya ve örgütlenmeye, bu şekilde İttihat ve Terakkî ile mücadele yolları aramaya başladı. İlk muhalif grup Bağdat'ta Nakîbü'l-eşraf ve ailesinin çevresinde oluştu. Bunu Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın desteklenmesi ve kısa zamanda Bağdat ve Basra'da şubelerinin açılması (1911) takip etti. Üçüncü girişim Hürriyet ve İtilâf Fırkası etrafında gelişti; Bağdat ve Basra'daki örgütlenme başarıları oldu (1912). Basra'da Seyyid Tâlib Paşa önderliğinde yürütülen muhalefet, zaman içerisinde doğrudan Arap davası için çalışmaya ve Prens Sabahaddin'in Osmanlı Adem-i Merkeziyet Fırkası'nı desteklemeye yöneldi. Fakat Irak bölünmüş bir toplum olduğundan bu muhalefet hareketlerinin faaliyet alanı kısıtlı kaldı; Şii Araplar'la Sünnî Kürtler pek etkilenmediler ve İstanbul

ile olan ilişkilerini ayrı platformlarda yürüttüler. İstanbul ve Irak'ta subaylar, öğrenciler ve mebuslar tarafından başka partiler ve siyasi cemiyetler de kuruldu. Bunlar genelde Araplar'a daha iyi imkânlar, kültürel ve siyasal haklar verilmesini talep ettiler ve adem-i merkezîyet prensibini savundular. İçlerinden özellikle Osmanlı ordusunda görevli Irak kökenli subayların katıldığı gizli cemiyetler zamanla önem kazandı. Suriye'ye göre Irak'ta daha yavaş gelişen Arap milliyetçiliğinin iki temel kaynağı eşraf ve subaylar olmuştur. Bu dönemde Irak'ta II. Abdülhamid zamanında başlatılan projeler hızlanarak devam ederken iktisadî, içtimai ve kültürel alanlarda yeni gelişmeler meydana geldi. Meselâ basın büyük atılım gösterdi; Meşrutiyet öncesi vilâyet merkezlerinde sadece üç resmî gazete varken 1908-1914 yılları arasında büyük kısmı kısa ömürlü olmakla birlikte toplam altmış dokuz gazete ve on yedi dergi yayın hayatına girdi.

Gerek II. Abdülhamid gerekse II. Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı Devleti Irak'ta biri İran'dan, diğeri İngiltere'den gelen iki dış tehditle karşılaşmıştır. En önemli Şii müctehidlerinin talebeleriyle birlikte Irak'ta oturması, ülkede nüfusun çoğunluğunu Şiiler'in oluşturması ve Şiiğin özellikle Arap aşiretleri arasında hızla yayılması Osmanlı Devleti tarafından bir tehdit şeklinde algılanmış ve bunlara karşı her iki dönemde de çözüm arayışları sürdürülmüştür. Aynı zamanda İran-Irak sınırı bütün Osmanlı tarihi boyunca olduğu gibi Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde de çeşitli olaylara sahne olmuş ve çözümsüz problem olma niteliğini korumuştur. Öte yandan XIX. yüzyıl, İngiltere'nin önceleri Basra körfezini hedefleyen ilgisinin zaman içinde Irak'a yöneldiği bir dönemdir. İngiltere'nin Irak'taki ekonomik ve stratejik çıkarları giderek dinî, siyasî ve askerî alanları da kapsamış ve I. Dünya Savaşı öncesinde doruğa çıkmıştır. Bu sebeple İtilâf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettikleri günün (5 Kasım 1914) ertesi sabahı İngiliz askerlerinin Şattülrap'ın ağzındaki Fâv mevkiini ele geçirmesi sürpriz değildi.

Savaşın başında Osmanlı kuvvetleri bu bölgede zayıftı; fazla bir direnişle karşılaşmayan İngilizler ilerlemeye devam ederek 22 Kasım'da Basra'yı işgal ettiler ve 1915 sonbaharında Bağdat üzerine yürüdüler. Fakat Osmanlı kuvvetleri toplanmıştı. Bağdat'ın 40 km. güneydoğu-

sunda büyük bir yenilgiye uğrayan (22-26 Kasım 1915) İngiliz birlikleri 160 km. aşağıdaki Kütül'amâre'ye çekilerek savunmaya geçtiler; yaklaşık beş ay süren bir kuşatmadan sonra da Nisan 1916'da teslim oldular. Bütün bu çatışmalar boyunca büyük kayıplar veren İngilizler'in yenilginin yaralarını sarmaları uzun sürdü ve Bağdat'ı ancak 11 Mart 1917'de ele geçirebildiler. Mayıs 1918'e gelindiğinde İngiliz birlikleri Kerkük'e kadar ilerleyebilmişti. İngilizler 23 Ekim'de, savaşın birkaç gün içerisinde biteceğinin anlaşılması üzerine Musul'u ve petrol yataklarını ele geçirmek için daha hızlı hareket etmeye başladılar. Fakat yine de 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalandığında henüz hedeflerine ulaşamamışlardı ve Musul'u ancak kasım ayının ilk yarısında mütareke hükümlerine dayanarak işgal edebildiler. İngilizler'in Irak'ta ele geçirdikleri topraklarda kurdukları askerî yönetim 1920'ye kadar devam etti.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Y.A.RES, nr. 19/54; nr. 35/1, 10, 23, 55; nr. 112/54; BA, Y.A.HUS, nr. 35/1, 200/78, 242/9, 248/44, 254/77, 261/50, 263/29, 281/83, 186/33, 186/102, 187/83; BA, Y.EE, nr. 14/211/126/7; nr. 14/1188/126/9; nr. 14/2256/126/11; nr. 31/252/76/81; *Midhat Paşa'nın Hatıraları* (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997, s. 89-144; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925, s. 260-320; a.m.f., *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History*, London 1953, s. 41-66; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922*, London 1966, s. 247-254; Abdülaziz Süleyman Nevvâr, *Târîhu'l-'Irâkı'l-hadîs*, Kahire 1968, tür.yer.; Ghassan R. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, Beirut 1973, tür.yer.; S. A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia: 1903-1914*, London 1976; H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers*, Princeton 1978, s. 5 vd., 361; T. Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule Between 1802 and 1831*, The Hague 1982, tür.yer.; A. Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (ed. Tarîf Khalidi), Beirut 1984, s. 333-356; Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdad Vilâyetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986, s. 175-183; R. Owen, *The Middle East in the World Economy: 1800-1914*, London 1987, s. 82, 180-188, 272-286; Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmed Namık Paşa*, İstanbul 1987, s. 124-151; Charles Issawi, *The Fertile Crescent: 1800-1914*, New York 1988, s. 99-125, 246-268, 450-476; Mahmoud Haddad, "Iraq before World War I: a Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nati-*

onalism (ed. Rashid Khalidi v.dğr.), New York 1991, s. 120-150; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq: 1890-1908* (doktora tezi, 1994, University of Manchester), tür.yer.; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul 1998, tür.yer.; Ömer Abdülaziz Ömer, *Târîhu'l-Meşriki'l-'Arabî: 1516-1922*, İskenderiye, ts. (Dârü'l-Ma'rifeti'l-câmiyye), s. 384-402; J. McCarthy, "The Population of Syria and Iraq: 1878-1914", AAS, XV (1981), s. 3-44; E. Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", MES, XXV/1 (1989), s. 3-22; Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", WI, XXX (1990), s. 45-62; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı" (trc. Mustafa Öztürk), TTK Belleten, LIV/211 (1991), s. 1233-1257; Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", TD, XXXV (1994), s. 223-251.

GÖKHAN ÇETİNSAYA

3. Son Dönem. I. Dünya Savaşı sonrasında toplanan San Remo Konferansı'nda (19-26 Nisan 1920) galip devletler Osmanlı Devleti'nin Arap vilâyetlerini aralarında paylaştılar. Bu arada İngiltere, Milletler Cemiyeti tarafından ihdas edilen yeni bir milletlerarası vesâyet sistemi çerçevesinde Irak üzerinde manda yetkisine sahip oldu. Daha önce çeşitli zamanlarda ülke tek bir yönetim altında birleştirilmişse de 1920'de bir millî devlet olarak ortaya çıkan yapı geçmişte mevcut değildi. İngiltere 23 Ağustos 1921'de Şerîf Hüseyin'in oğlu Faysal'ı kral sıfatıyla tahta çıkardı. 10 Ekim 1922'de imzalanan İngiltere-Irak Antlaşması ile manda yönetimi şartları teyit edilirken yabancıların kanunî hakları ve İngiltere'nin çıkarları teminat altına alındı; 1924'te de yeni oluşturulan kurucu meclis bu antlaşmayı onayladı. Daha sonra hazırlanan anayasa ile yetkileri sınırlı çift meclisli bir parlamentoyu da içeren meşrutî bir monarşi kuruldu ve Mart 1925'te anayasanın yürürlüğe girmesiyle parlamento toplandı. 1925'te Milletler Cemiyeti, Kasım 1918'den beri İngilizler tarafından işgal altında tutulan Musul vilâyetinin Irak'a dahil edilmesi konusunda tavsiye kararı aldı. Temmuz 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan bir antlaşma ile Musul Irak topraklarına katıldı. 1932'de hükümeti vesâyet ve denetimi altında tutan manda yönetimi milliyetçilerin yoğun baskıları karşısında sona erdi ve Irak bağımsız bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'ne kabul edildi. Bu tarihe kadar İngiltere ülkenin kuzeydeki Türkiye sınırını garantiye almış, petrol arama ve işletme imtiyazının milletlerarası bir konsorsiyum olan Irak Petrol Şirketi'ne verilmesini sağlamış ve uygun gördüğü aşiret liderlerine